

SİVİL TOPLUM KALKINMA KURULUŞLARININ KALKINMAYA ETKİSİ¹

Şevket TÜYLÜOĞLU²
Gökhan ÖNSOY³

ÖZ

Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, dünya genelinde sivil toplum kuruluşlarının sayısı ciddi oranda artmakta, sivil toplum ve faaliyetlerine yönelik daha fazla tolerans gösterilmekte ve resmi kalkınma yardımlarının bir kısmı artan ölçüde sivil toplum kalkınma kuruluşları (NGDO'lar) aracılığı ile verilmektedir. Sivil toplum ve faaliyetlerine yönelik bu gelişmeler nedeniyle, literatürde kalkınmaya ilişkin bir iyileşmenin ortaya çıkabileceği beklenmektedir. Bu makalede NGDO'ların kalkınma üzerindeki etkisi araştırılmakta ve yorumlanmaktadır. Makalede, İnsani Gelişme Endeksi'ne göre az gelişmiş ve gelişmekte olan 104 ülkenin kapsandığı ana kütlede alınan 60 ülke örneği için, kesit veriler kullanılarak bir regresyon analizi yapılmaktadır. Analiz sonuçlarına göre sivil özgürlüklerin düzeyi, ekonomik özgürlüklerin düzeyi, sivil toplum kuruluşlarının sayısı ve sivil toplumun harcama ve faaliyetleri az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kalkınma sorunlarını çözmeye katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum Kalkınma Kuruluşları, Sivil özgürlükler, Ekonomik özgürlükler, Kalkınma yardımları, İnternet, Az gelişmişlik.

JEL Sınıflandırması: O-057, L-31, L-44

THE EFFECTS OF NON-GOVERNMENTAL DEVELOPMENT ORGANIZATIONS ON DEVELOPMENT

ABSTRACT

Since the end of the Cold War, the number of non-governmental organizations have been increased, their activities have been tolerated and a portion of official development aid have been increasingly distributed through non-governmental development organizations (NGDOs). Because of these improvements in civil society and their actions, an improvement related to development is expected in the literature. This article investigates and evaluates the effects of NGDOs on development. A cross section regression analysis, which covers 60 of 104 underdeveloped and developing countries by using the Human Development Index, is conducted. The results reveal that the level of civil liberties, the level of economic freedoms, the number of non-governmental organizations and expenditure levels and activities of non-governmental organizations contribute positively to the solutions of developmental problems in underdeveloped and developing countries.

Keywords: Non-Governmental Development Organizations, Civil liberties, Economic freedoms, Development aid, Internet, Underdevelopment.

JEL Classification: O-057, L-31, L-44

¹ Bu çalışmaya Önsöy (2009) kaynağında belirtilen yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi temel oluşturmuştur.

² Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, tuyluoglu@gmail.com

³ Türkiye İstatistik Kurumu Zonguldak Bölge Müdürlüğü, gokhanonsoy@yahoo.com

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşından sonra ekonomik kalkınma ve az gelişmişlik sorunlarına ilişkin olarak geliştirilen teori ve analizlerde devletler kalkınmanın asıl aktörleri olarak kabul edilirken, 1970'li ve 1980'li yıllardan sonra devlet dışı aktörlerin de kalkınma çabaları ve etkileri yoğunlukla araştırılmaya başlanmıştır. Devlet eliyle yapılan kalkınma çabalarının başarısız olması, kalkınmada yeni arayışlarla birlikte sivil topluma ilişkin literatürün de gelişmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle 1970'li yıllardan itibaren dünyanın birçok ülkesinde çok sayıda uluslararası sivil toplum kuruluşu kalkınma konularında çeşitli faaliyetlerde bulunmaya ve uluslararası yardım siteminden büyük oranda pay almaya başlamıştır. Faaliyetlerin boyutu ve alınan yardım miktarları sürekli olarak artış göstermiştir¹. Soğuk Savaş'ın bitmesi ve internet kullanımının artması ile birlikte özgürlükler ve katılımcılık konularında büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve sivil girişimler daha önce görülmemiş bir uluslararası alan oluşturmuştur.

Bu çalışmada son dönemlerde kalkınma disiplini ve pratiğinde sıkça yer bulmaya başlayan ulusal ve uluslararası sivil toplum kalkınma kuruluşlarının (non-governmental development organizations-NGDO) kalkınma üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmaktadır. Kalkınma hedefleri dışında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları çalışmanın kapsamında yer almamaktadır. Bu yüzden bu çalışmada NGO (non-governmental organizations) kavramı yerine daha çok NGDO kavramının kullanılması tercih edilmektedir². Makalenin araştırma sürecinde, ilk önce literatürde yer alan tartışmalar incelenmektedir. Daha sonra, az gelişmiş ve gelişmekte olan 104 ülkenin kapsandığı ana kütle üzerinden alınan 60 ülke örneği için kesit veriler kullanılarak bir regresyon analizi yapılmaktadır. Sayısal veriler için OECD ve UNDP'nin veri tabanları kullanılmış, aynı zamanda özgürlükler ve sivil toplum faaliyetleri gibi konularda raporlar hazırlayan sivil toplum kuruluşlarının verilerinden yararlanılmıştır.

2. Literatür ve Tartışmalar

Genel bir tanımlamayla sivil toplum devlet ve piyasa dışındaki bir alanda vatandaşların gönüllü olarak oluşturduğu organizasyonların tümüdür. Bu alanda değerler sistemi, medenilik ve tolerans önemli kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹ Dünya çapında kalkınmayı amaç edinmiş 15 binden fazla uluslararası sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır. Bu kuruluşların %90'ı 1960'lı yıllardan itibaren kurulmuştur, bkz. Edwards, 1999:3.

² NGDO'lar kalkınma konusunda sıkıntı yaşayan ülkelerde kalkınma faaliyetleri gerçekleştiren sivil toplum kuruluşlarıdır. Bu kuruluşlar çoğunlukla finansal, tıbbi ve eğitime ilişkin konularda kaynaklar sağlayarak bu ülkelerde sosyal hizmetler sağlamaktadır. Ayrıca kuruluşlar doğal afetlerden zarar gören kitlelere yardım ulaştırmakta, kalkınma konularında politikalar üretmekte ve bu konularda faaliyet gösteren kuruluşlara da yardımcı olarak kalkınma faaliyetlerini desteklemektedir. NGDO'lar NGO'ların bir alt grubu olarak kabul edilebilir, bkz. Tsolmon, 2004:6,21.

Sivil toplumun oluşması için kişisel hakların savunulabilmesinde bir yeteneğe, medeni bir siyasi sisteme ve sistemi kontrol eden düzenlemelerin ve teamüllerin varlığına ihtiyaç vardır (Fowler, 2001:3-4). Bu çalışmada söz konusu yetenek, sistem, düzenleme ve teamüllerin belirlediği sivil toplumun gelişmesinin ve faaliyetlerinin artmasının kalkınmaya ilişkin bir iyileşme ortaya çıkarıp çıkarmayacağı sorgulanmaktadır. Literatürde; sivil toplum ve kalkınma ilişkisinin sivil özgürlükler, ekonomik özgürlükler, sivil toplumun gelişmişlik düzeyi ve kalkınma yardımları ekseninde tartışıldığı görülmektedir. Aşağıda bu kavramlara dayalı olarak tartışmalar incelenmektedir.

2.1 Sivil ve Ekonomik Özgürlükler

Kalkınma kişilere yapılan bir hizmet değil, kişiler ile yapılan katılımcı bir faaliyettir. Bu yüzden kalkınma sürecinde katılımcılık faktörü büyük önem taşımaktadır. (Clark, 1994:12). Bireylerin kalkınma organizasyonlarında görevli olarak çalışmaları veya faaliyet gösterilen bölgelerin vatandaşları olmaları kalkınma organizasyonlarına ilişkin ortak bir kültüre sahip olmalarını sağlamakta, kalkınma sürecinde değişimin önünü açmakta ve kırsal topluluklar kalkınmada aktör haline gelmektedir. Böyle bir sürecin yaşanması için ise sivil ve ekonomik özgürlüklerin varlığı bir ön koşul olmaktadır (Lewis vd., 2003:543-547). Son dönemlerde sivil özgürlüklere paralel olarak ekonomik özgürlüklere de vurgu yapan çalışmalarda bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu çalışmalarda ekonomik özgürlüklerdeki artışın insani gelişmede de artış sağlayacağı veya ekonomik büyümeye katkıda bulunacağı ileri sürülmektedir.

Birçok yazar sivil ve ekonomik özgürlüklerin yetersizliğini az gelişmişlik sorununun bir parçası olarak görmüştür. Bu yetersizlik toplumda bir tür yoksunluk oluşturmakta ve kalkınmayı olumsuz etkilemektedir. Amartya Sen'e göre (1999:31,160) sivil ve ekonomik özgürlükler kalkınmaya etki edebilecek bir araçtır. Giddens'a (1999:59) göre de ekonomik özgürlükler kalkınmada önemli bir faktördür. Sivil toplum piyasaları besleyen bir özelliğe sahiptir. Gerçek anlamda özgürlükler olmadan ne bir piyasa ekonomisi ne de demokratik bir devlet gereği gibi işleyebilir.

Fukuyama'ya (2002:35) göre az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde artan özgürlüklere paralel olarak sivil toplum kuruluşları faaliyet göstermekte, geleneksel gruplar dağılmakta ve modern sivil toplum ağları oluşmaktadır. Hailey'e (1999:469) göre özgürlüklerin varlığı sivil örgütlenmelerin önünü açmakta ve pozitif bir dışsallık sağlamaktadır; sivil toplum kuruluşlarına destek sağlanması durumunda, kalkınma sorunu yaşayan ülkelerde sivil toplum faaliyetleri gelişerek kalkınmayı olumlu etkileyebilmektedir.

Yapılan çok sayıda ampirik çalışma bu yargıları doğrulamaktadır. Örneğin Madan'ın (2002:43) ekonomik özgürlükler ve insani kalkınma ilişkisi konusunda yaptığı ampirik araştırma sonuçlarına göre ekonomik özgürlüklerin artışı insani ge-

lişmede de artış sağlamaktadır. Aynı şekilde Jacob de Haan ve Jan-Egbert Sturm (1999:19), W. Ken Farr vd. (1998:262) ve Rukmani Gounder'in (1999:17) yaptığı ampirik çalışmaların sonuçlarına göre de, ekonomik özgürlüklerde bir artış ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır.

Ekonomik ve sivil özgürlüklerin yetersiz olması hükümet dışı kuruluşların çalışmalarını ve alabilecekleri sonuçları olumsuz etkilemektedir. NGDO'lar, katılımcı ve tabana hitap eden kuruluşlar olmasına rağmen, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde birçok zorlukla karşı karşıya kalmaktadırlar. Çünkü NGDO'ların hedef kitleye eşit ve adil bir şekilde ulaşabilmesi büyük oranda ülkelerin özgürlükler konusunda gösterdiği toleransa ilişkili olmaktadır (Bronic, 2004:99). Ekonomik özgürlükler konusunda daha fazla toleransa sahip ülkeler, diğer ülkelere göre daha çabuk kalmaktadır. Ekonomik özgürlüklerin sağlanması yoksulluğun azaltılmasında ve ekonomik büyümenin başarılmasında bir önkoşul olarak önemli bir işleve sahip olmaktadır (Gwartney vd., 2008: 33).

Lorgen'e (1998:325) göre de devlet ve hükümetlerin tutumu hükümet dışı organların başarısında belirleyici bir faktör olmaktadır. Çünkü uygulamada NGDO'ların faaliyet alanları devletlerin çizdiği sınırlar çerçevesinde olmaktadır. NGDO'lar birçok düzeyde ve konuda hükümetlerle ilişki kurmak zorunda bulunmaktadır (Fowler, 2000a:32). Hükümet ve NGDO'lar arasında ilişki olmaması da NGDO faaliyetlerinin sürdürülebilirliğini ve demokratik konularda etkinliğini sınırlandırmaktadır (Sollis, 1995:2).

Bir kuruluş özgürlükler konusunda yeterli tolerans göstermeyen bir ülkede, hükümetin mevcut kalkınma politikasından farklı bir politika uyguladığı durumlarda da başarısız olabilmektedir (Clark, 1994:13). Latin ve Orta Amerika deneyiminde birçok ülke gibi Guatemala da geçmiş dönemde var olan askeri hükümetlerin etkilerinden kurtulabilmiş değildir. Sivil özgürlüklerin olmaması nedeniyle kalkınmada önemli etkenler olan sosyal sermaye seviyesi ve sivil örgütlenmeler ülkede yeterli düzeylerde oluşmamıştır (Abom, 2004:342). Uzun zaman diktatör rejimler yönetiminde kalmış ve iç savaş yaşamış Guatemala'da, sivil özgürlük alanlarında kısıtlar olması nedeniyle, insanlar daha iyi yaşamaktansa hayatları konusunda endişe etmeden yaşamayı tercih etmektedir. Bu yüzden devlet dışında gelişen sivil girişimlere dâhil olmak istememektedirler. Bu girişimlere dâhil olanlar ise genelde erkek olmakta ve kadınların katılımı düşük seviyelerde kalmaktadır (Abom, 2004:348-349).

Benzer şekilde El Salvador'da 1960'lı yıllarda temel sosyal hizmetlerin geliştirilmesine ilişkin NGDO programları uygulanmıştır. Uluslararası ve yerel NGDO'lar yiyecek dağıtma ve beslenme gibi alanlarda faaliyetlerde bulunmuş; çiftçi derneklerine, okullara ve yerel kuruluşlara yiyecek yardımı yapmıştır. Hükümet de refah programlarını desteklemiş ve Oxfam dâhil olmak üzere NGDO'lar günde yüz binden fazla öğrenciye yiyecek sağlamıştır. Sonraki süreçte yaşanan siyasi sıkıntılar ve hükümetlerin bu tip programları desteklememesi nedeniyle sonuç alınmamıştır (Sollis,1995:2). Bunun gibi 1970'li ve 1980'li yıllarda genel olarak Latin

ve Orta Amerika ülkelerinde hükümetler ülkede sivil ve ekonomik özgürlüklere yeterince tolerans göstermemiş, bu durum ülkede kalkınma konularında faaliyet gösteren yerel birimleri olumsuz etkilemiştir (Sollis,1995:3-4).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte yeni oluşan ülkelerde farklı tecrübeler yaşanmıştır. Macaristan ve diğer bazı Doğu Avrupa ülkeleri sivil toplum hareketlerini desteklemiştir (Fowler, 2000a:14). Macaristan'da komünist rejimin yıkılmasından sonra sivil toplum kuruluşlarının sayısı hızla artmış ve kuruluşlar hükümetlerin sosyal hizmetlerde yetersiz kaldığı noktalarda bazı sosyal hizmetleri sağlamıştır (Hailey, 1999:468). Bazı ülkeler Sovyetler zamanında olduğu gibi sivil toplum hareketlerini bastırma yoluna gitmiştir. Örneğin Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da sivil hareketler kısıtlanmış ve şüpheyle karşılanmıştır (Fowler, 2000a:14). Gönüllü kuruluşlara katılım seviyesi komünizm sonrası dönemi yaşayan ülkelerde genellikle düşük seviyelerdedir. Rusya'da da sivil toplum kuruluşları toplumsal tutum ve komünist dönemden kalan algılamalar yüzünden zayıf ve az gelişmiş olarak nitelendirilmektedir (Cook ve Vinogradova, 2006:28-29).

Bazı ülkeler (mesela Filipinler ve Tayland) politik olarak güçlü sivil toplum kuruluşu liderlerinin askeri rejim ve diktatörlüklere karşı mücadele etmelerine sahne olmuştur. Komünist ideolojiyi benimseyen Laos, Çin ve Vietnam gibi ülkeler sivil toplum hareketleri için uygun bir zemin oluşturamamıştır (Fowler, 2000a:9). 1980'lerde Nepal'de NGDO'lar önemli aktörler olarak faaliyet gösterememiş, hiçbir kuruluş geniş katılımlı demokratik faaliyetlere destek verememiştir. Bu dönem Nepal'de faaliyet gösteren kuruluşlar daha çok sosyal hizmet faaliyetlerinde bulunmayı ve kitle hareketlerine katılmamayı tercih etmiştir. Bu dönemde Save the Children ve PLAN International gibi kuruluşlar ülkede sosyal hizmetler sağlayabilirken, yerel kuruluşlar ise hükümetin sıkı denetimine tabi tutulmuştur (Ulvila ve Hossain, 2002:153). Daha sonra Nepal'in dış dünyaya açılması yerel kuruluşların sayısının ve etkinliğinin hızla artmasını sağlamıştır.

Afrika'da, tarihsel olarak sömürgecilik hareketlerine karşı yapılan mücadeleler sivil toplum kuruluşlarının kurulması ve devamında yapılan faaliyetlerde belirleyici bir faktör olmuştur. Sömürgecilikten sonraki dönemde ise -örneğin Kenya'da-, yeni liderlerin siyasi ideolojisi uygulamada kabul görünce, kuruluşlar sosyal ve ekonomik hedeflerin bir parçası olan ulus inşası sürecine dâhil olmuştur. Genel olarak, merkezi planlamanın ve tek parti iktidarlarının olduğu Afrika ülkelerinde yerel sivil kuruluşlar 1980'li yılların başına kadar yeterince varlık gösterememiştir (Fowler, 2000a:9). Etiyopya örneğinde uzun süreli diktatörlük ve iç savaşlar, ülkede sosyal toleransı azaltmış ve sivil toplum anlayışına karşı önyargıları güçlendirmiştir. Ülke, İnsani Gelişme Endeksi'nin son sıralarında yer almaktadır (Fowler, 2000a:22).

Kalkınma konusunda daha fazla katılımcılığın olması gerektiğini savunan bir kuruluşun baskıcı sistemlerde devletle karşı karşıya gelmesi muhtemeldir. Öte yandan sivil kuruluşların programlarının uygulanması gerektiğini düşünen otoriter devletler de kuruluşların faaliyetlerini destekleyebilirler (Siddharta Sen, 1999:328).

1990'dan sonraki dönemde Soğuk Savaş'ın bitmesi ile birlikte dünya tarihinde yeni bir aşamaya gelinmiştir. Bu yeni süreçte küresel çapta yoksulluk artarken, sivil özgürlükler konusunda daha fazla tolerans görülmektedir. Verilen örneklerde de görüldüğü gibi sivil toplum ve kalkınma ilişkisi konusunda çalışan ve çeşitli ülkelerde gözlemler yapan araştırmacıların çoğunlukla sivil ve ekonomik özgürlüklerin yeterliliğinin az gelişmişlik sorununa neden olduğunu kabul etme eğiliminde oldukları söylenebilir.

2.2 Sivil Toplumun Gelişmişlik Düzeyi

Önceki başlıkla bağlantılı olarak, sivil ve ekonomik özgürlüklerin sağlandığı bir sosyal altyapı ortamında sivil toplumun gelişmesi ve sivil toplum kuruluşlarının sayısının artması beklenir. Son dönemlerde kalkınma konularında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının sayısı ciddi oranda artış göstermiştir. Literatürde büyüyen sivil toplumun kalkınmada önemli bir etken olup olmadığı tartışılmaktadır. Putnam'a (1994:32) göre İtalya'nın kuzeyinde gelişmiş sivil toplum ağlarının varlığı aynı zamanda zenginlik de sağlamıştır. Bir ülkede veya bölgede sivil toplum örgütlerinin olması kalkınmanın sağlanmasında fiziki faktörler kadar önemlidir. Toplumlarda güven normlarının değer bulması ve insanların bu sayede daha fazla sosyalleşebilmesi kalkınma konularında itici bir güç oluşturmaktadır.

Bugün az gelişmiş ülkelerde var olan sorun sadece arzu edilen hayat standartları ile ilgili değildir. Aynı zamanda değişimi sağlayacak bireylerin ve sivil toplum ağlarının yeterli düzeyde olmaması da başlı başına bir sorundur. Sivil toplum kuruluşları Üçüncü Dünya ülkelerinde 1980'li yıllardan bu yana kalkınma sürecinde önemli bir aktör olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Kuruluşların kalkınmaya yönelik yeni bir güç olarak yükselmeye başlamalarıyla birlikte, bağışçıların çoğu ve bazı hükümetler devlet ve sivil toplum kuruluşları arasında artan işbirliğinin kalkınmaya olumlu etkisi olacağı konusunda mutabıktır (Siddharta Sen, 1999:327).

Bazı gözlemciler göre NGDO'lar yaratıcı ve dinamik fikirlerin kaynağı olan sosyal hareketlerdir. Aynı zamanda kalkınma girişimleri dışında çatışma sonrası yeniden yapılanma çabalarında (Afganistan ve Irak gibi ülkelerde), insani yardımlarda (tsunami ve depremlerden etkilenen ülkelerde) ve toplumsal kaosun yaşandığı ülkelerde (Sudan ve Kongo gibi ülkelerde) yapıcı NGDO faaliyetleri bulunmaktadır. Ayrıca Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinde demokrasi inşasında ve politika geliştirme süreçlerinde NGDO rolleri gözlemlenmiştir (Lewis ve Opoku-Mensah, 2006:668). Güney'de oluşan NGDO faaliyetleri en azından bir şeylerin yapılabileceği izlenimini vermektedir (Townsend, 1999:619). Clark'a göre de (1994:12) son yıllarda dünyada yoksulluk sürekli artış gösterirken, ümit verici tek şey Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde gelişmekte olan taban hareketleridir.

Genel olarak neo-liberal ve post-sosyalist siyasal görüşler hükümet dışı kuruluşlara ve NGDO'lara önem vermektedir. Bu görüşlere göre NGDO'lar Kuzey'de ve Güney'de uluslararası kalkınma konularında ve insani konularda gözde aktörlerden bir tanesidir. Gösterdikleri faaliyetlerle, NGDO'lar küresel ve ulusal alanda her za-

mankinden daha güçlü aktörler olarak öne çıkmaktadır (Lewis ve Opoku-Mensah, 2006:668). Gelişmekte olan ülkelerin çoğu, sivil toplum kuruluşlarının geleneksel sosyal grupların yerini almasıyla, kurumsal bir devrim geçirmektedir (Fukuyama, 2002:35). NGDO'lar kendi sınırlarını aşarak uluslararası kuruluşların veya hükümetlerin ulaşamadığı bölgelerde fakir topluluklarla doğrudan iletişim kurabilmektedirler (Smillie, 1997:571). Sivil kuruluşların kalite ve sayı olarak üst seviyede olması programların daha iyi tasarlanmasını, uygulanmasını ve uzun dönemde değişimin gerçekleştirilmesini sağlamaktadır (Abom, 2004:343).

Kuruluşların gelişmesi, sayıca büyümesi ve sonuçlarına yönelik iyi bir örnek Bangladeş'tir. Bangladeş'in bağımsızlık mücadelesi sırasında dış yardımların da desteğiyle kuruluşlar yaygın ve güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bugün Bangladeş en fazla kuruluşu barındıran ülkelerden bir tanesidir (Fowler, 2000a:9). Bangladeş'teki kuruluşlar zamanla sayı ve kapasite açısından büyüyerek kalkınma odaklı faaliyetlere başlamıştır. Ülkede bazı kuruluşlar ise ihtiyaçları hükümet tarafından göz ardı edilen ve toprak sahibi olmayan grupların ihtiyaçlarını karşılamayı öncelikli olarak hedef edinmiştir (Lewis ve Sobhan, 1999:119). Bangladeş'te ilköğretim hizmetleri devlet ve NGDO'lar tarafından sağlanmaktadır. NGDO'ların bu hizmetleri sağlamaya başlaması ile birlikte okullarda kız öğrencilerin sayısı artmıştır. Dünyanın en fakir ülkelerinden birisi olmasına rağmen, Bangladeş okullarda kız ve erkek öğrenci sayılarını eşitlemiş ve bu anlamda eğitimde fırsat eşitliği sağlamıştır. Burada eğitim konusunda faaliyetler gösteren BRAC¹ kuruluşunun yaratıcı ve etkili faaliyetlerinin rolü büyüktür. Bölgenin sosyal ve kültürel yapısını iyi bilen kuruluş okullarda bayan öğretmen sayısını artırmış ve Okul-Aile birliği tarzı birimlerle beraber çalışarak aileleri eğitim konusunda teşvik etmiştir (Sukontamarn, 2005:1-15).

Sivil toplumun ne kadar büyüdüğü ve ne kadar arttığını tespit edebilmek kolay değildir. Bu çalışmada internet kullanım oranının sivil toplum kuruluşu sayısı ve genişlemesi konusunda önemli bir gösterge olabileceği düşünülmektedir. Anheier ve Carlson'a göre (2002:6) internet kullanımının artması sivil girişimlerin oluşmasında önemli bir araç olmuştur. İnternet kullanıcı sayısındaki artış sayesinde sivil girişimler destek bulabilmekte ve sosyal projelere daha fazla oranda katılımcılığın sağlanmasıyla kamuoyu oluşturma süreci daha kolay sağlanabilmektedir. Aynı zamanda bilgiye ulaşma konusunda özgürlüklerin varlığı da sivil girişimlerin sayısını artırmaktadır. Aynı şekilde Naughton (2001:154) internet kullanımını sivil toplum kuruluşları için "hayati" olarak nitelendirmektedir. Medya organları üzerinde siyasi ve ekonomik çıkar gruplarının baskısı varken, internet sayesinde kuruluşlar seslerini daha fazla duyurabilmekte ve kamuoyu oluşturabilmektedir.

¹ Bangladesh Rural Advancement Committee (Bangladeş Kırsal Kalkınma Komitesi)

2.3 Resmi Kalkınma Yardımları

Gelişmiş ülkeler tarafından az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yapılan resmi kalkınma yardımları son dönem kalkınma çalışmalarında sıkça yer bulmaktadır. Fakir ülkelerde kurumsal kalkınmayı sağlamak amacıyla önemli miktarlarda dış yardım verilmektedir. Bu yardımların bir kısmı da –önceki başlıkla bağlantılı olarak sivil toplum kuruluşlarına verilmektedir. Özellikle 1990’lardan sonra bir politika olarak, uluslararası yardım sistemi sivil toplum kanallarını da kullanmakta¹, resmi bağışçıların çoğu yardımlarını bu kanallarla gerçekleştirmekte ve bu yolla Üçüncü Dünya’da ağırlığını hissettirmektedir (Mageli, 2005:250; Fowler, 2000a:5). Bu bağlamda olmak üzere, Birleşmiş Milletler’in organları, devletler ve uluslararası finans kurumları sivil toplumla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır (Edwards, 1999:3).

Sivil girişimlerin faaliyetleri açısından büyük önem taşıyan *resmi kalkınma yardımları* literatürde eleştirilerin de kaynağı olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, kalkınma yardımlarının birçok insan için hayati önemi olduğunu vurgulayan yaklaşımlar olduğu gibi, yardımların bağımlılığı ve eleştiri konusu yapılan küresel yönetişimin gücünü artıran mekanizmalar olarak yorumlayan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bu bağlamda yardımların gerçekten diğergamlık duygusuyla mı yoksa siyasi veya psikolojik bir araç olarak mı dağıtıldığı tartışılmaktadır. Sivil toplumun yaptığı yardımlar veya sivil toplum aracılığı ile yapılan yardımlar da bu tartışmalardan payını almaktadır.

Bazı yazarlara göre yardımların dağıtımını konusundaki tercihleri belirleyen faktörler farklılaşmaktadır. Diğer bir ifadeyle başkalarını düşünme, insancıl nedenler veya dini nedenler olabileceği gibi borç veya yardım verenlerin kendi çıkarı da söz konusu olabilmektedir. Mesela, ABD gibi ülkeler stratejik ve güvenlik çıkarları; Birleşik Krallık gibi ülkeler politik çıkarlar ve tarihsel birliği koruma; Fransa gibi ülkeler kültürel genişleme; veya Japonya gibi ülkeler ekonomik ve ticari çıkar sağlama amacıyla yardım faaliyetlerinde bulunabilmektedir (Tüylüoğlu, 2008:173). Tarihte dış yardım konusunun Soğuk Savaş koşullarında ideolojik ve siyasi bir silah olarak kullanılmış olması eleştirisi de (Türkey, 1996:129) bugünkü tercihleri yorumlamak açısından etkili olmaktadır. Bu tür yaklaşımlara göre bağış yapan ülkelerin dış politikalarında yardımlar bir araç haline gelmiştir. Yardımların bir kısmı da özellikle bölgesel ve küresel barışa tehdit oluşturabilecek fakir ülkelere verilmektedir ve böyle olmaya da devam etmektedir (Fowler, 2000b:640–642).

NGDO’lara ve faaliyetlerine eleştirel yaklaşan bazı yazarlara göre emperyalizm sürekli olarak kendisini yeniden şekillendirmektedir. NGDO’lar bu anlamda son versiyonu teşkil etmektedirler. NGDO’lar yeni yönetim anlayışı ve bağış modası arasında görev yapan kuruluşlardır. Bu kuruluşlar bağışçılar tarafından yaratılan

¹ Resmi Kalkınma Yardımlarında NGDO’lara ayrılan miktarlar 1985 yılında 645 milyon dolar civarında iken, 2007’de 2 milyar doları geçmiştir, bkz. OECD: 2009.

ve yönlendirilen bir sistemin yapı taşlarıdır. Bu anlamda Batılı ülkelerin istediği şekliyle kalkınma kavramını uygulamaya çalışan araçlardır. Kaynakları ve otoriteyi merkezden çevreye taşımakta, sonrasında bilgiyi ve meşrulaştırmayı alarak çevreden merkeze taşımaktadırlar (Townsend vd., 2002:829–830).

NGDO'ların uluslararası yardım sisteminden kaynak alması ve Kuzeyli partnerlerle işbirliği yaparak Güney'de faaliyet göstermesinin, Güney ülkelerinde egemenlik erozyonu oluşturduğu yorumunu da beraberinde getirmektedir (Lorgen, 1998:324). Açlıkla mücadele göz önünde bulundurulduğunda, yiyecek yardımlarının yapılması yardım yapılan bölge ve ülkelerde bağımlılığı artırabilmektedir. Bu durum kapsamlı bir yapısal değişimin sağlanmasını ve toplumların kendi ayakları üzerinde durmasını engelleyebilmektedir (Abom, 2004:345–346).

Bir yandan Mark McGillivray ve Farhad Noorbakhsh (2004) gibi ülkelere verilen yardım miktarı ve İnsani Gelişme düzeyi arasında negatif yönlü bir ilişki bulan araştırmalar bulunduğu gibi, bir yandan da yardımların yoksul kitleler için büyük önem taşıdığını ve ne olursa olsun bu yardımların birçok insan için yaşamla ölüm arasındaki fark anlamına geldiğini vurgulayan çalışmalar da (Fowler, 2005:2; Clark, 1994:24) bulunmaktadır. Öte yandan dünya ölçeğinde düşünüldüğünde yardımlar yoksulluk, adaletsizlik ve düzensizliklerin asıl sebeplerini ortadan kaldıracabilecek niteliklerden uzaktır ve sorunların çözümü noktasında kuruluşlar zaten küçük bir aktör olarak kalmaktadır (Fowler, 2005:2). Anlaşılacağı gibi, sivil girişimlerin faaliyetleri açısından büyük önem taşıyan resmi kalkınma yardımları literatürde hem desteklerin hem de eleştirilerin kaynağı olmaya devam etmektedir. Azgelişmişlik ve yardımların paralel bir şekilde varlığını sürdürdüğü bir dünyada, bu tartışmaların da ardı ve arkasının kesilmeyeceği rahatlıkla tahmin edilebilir gözükmektedir.

3. Ampirik Araştırma

Bu kısımda sivil toplum eksenli değişkenlerin kalkınmaya etkisi araştırılmaktadır. Buraya kadar literatürdeki tartışmalardan yapılan çıkarsamalar özetle şu şekilde sıralanabilir:

- sivil ve ekonomik özgürlüklerin varlığının NGDO'ların varlığı ve kalkınmaya ilişkin faaliyetlerinin gerçekleşebilmesi için bir ön koşul oluşturacağı anlaşılmaktadır,
- sivil ve ekonomik özgürlüklerin sağlandığı bir sosyal altyapı ortamında NGDO'ların gelişmesi ve sayısının artması beklenmektedir
- resmi bağışçıların çoğu kalkınmaya ilişkin yardımlarının önemli bir kısmını NGDO kanallarıyla gerçekleştirmektedir,
- ve sonuçta yukarıdaki maddelerde geçen durum ve gelişmelerin kalkınmaya ilişkin bir iyileşme ortaya çıkmasına katkıda bulunacağı beklenmektedir.

Aşağıda bu çıkarımlardan hareketle değişkenler belirlenerek regresyon analizi yapılmaktadır.

3.1 Araştırmanın Amacı, Önemi, Kapsamı ve Yöntemi

Bir ülkede kalkınmanın gerçekleşebilmesi için gerekli olan dinamiklerin neler olabileceğine ilişkin çok farklı görüşler tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı sivil toplum kalkınma kuruluşlarının kalkınma üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Daha önce konuya ilişkin olarak yerel düzeyde yapılan çalışmalardan farklı olarak dünya genelinde UNDP İnsani Gelişme Raporlarında her yıl yayınlanan İnsani Gelişme Endeksine göre az gelişmiş ve orta gelişmişlik düzeyinde olan ülkeler araştırma kapsamına alınmıştır. Bu çalışmanın, kalkınmayı sivil toplumla açıklamaya çalışan literatüre bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Ampirik çalışmada İnsani Gelişme Endeksinde düşük ve orta düzeyde insani gelişmiş ülkeler kategorisinde yer alan ve 104 ülkeden oluşan anakütlenin 60 tanesi basit tesadüfî örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Seçilen ülke sayısı anakütleyi temsil edebilecek büyüklüktedir. Model az gelişmişlik sorununu irdelediği ve bu konuda ampirik bulgulara ulaşmayı hedeflediği için gelişmiş ülkeler kapsam dışı tutulmuştur. Seçilen ülkelerin verileri 2008 yılı UNDP İnsani Gelişme Raporu'ndan elde edilmiştir. Bu raporda yer alan 2006 yılı (rapordaki veriler iki yıl öncesini kapsamaktadır) kesit verileri üzerine regresyon analizi uygulanmıştır. 2008 raporunda internet kullanım oranları 2005 yılına ait olduğu için bu yılın verileri kullanılmıştır. Analizde SPSS 15.0 programı kullanılmıştır.

3.2 Modelin Değişkenleri ve Veri Kaynakları

Kurulan modelde İnsani Gelişme Endeksi kalkınma düzeyini temsil eden bağımlı değişken olarak alınmış olup, bağımsız değişkenler ise sivil özgürlükler düzeyi, ekonomik özgürlükler düzeyi, internet kullanım oranı ve resmi kalkınma yardımlarının payıdır. Bu değişkenler ve kaynakları aşağıda kısaca açıklanmaktadır.

1) *İnsani Gelişme Endeksi (İG)*: Geleneksel olarak bir ülkenin gelişmişlik düzeyi kişi başına gelir düzeyi ile ilişkilendirilmektedir. Bu yaklaşım basit ve anlaşılır olmakla birlikte bir ülkedeki insanların refahını birçok boyutta inceleyebilecek derinlikten yoksundur. Bir ülke kişi başına gelir düzeyi itibarıyla çok yüksek değerlere sahip olsa da; okuryazarlık, sosyal dışlanma, çocuk ölümleri ve yetersiz beslenme gibi çeşitli kalkınma sorunları bakımından düşük değerlere sahip olabilmektedir. Kalkınmanın bu tür gelir dışı yönlerini ölçebilmeyi amaçlayan, Pakistanlı iktisatçı Mahbub-ul Haq ve Hint asıllı iktisatçı Amartya Sen'in katkılarıyla İnsani Gelişme Endeksi geliştirilmiştir. Kalkınmanın daha iyi bir göstergesi olarak kabul edilen bu endeks, insanların yetenek ve özgürlüklerini ölçmekte olup, UNDP tarafından hesaplanarak, 1990 yılından itibaren her sene İnsani Gelişme Raporları'nda yayınlanmaktadır (Alexander ve Decanq, 2005: 1-2; Tüylüoğlu ve Karalı, 2006:53-56).

İnsani Gelişme Endeksi bir ülkedeki insanların refah düzeyini çok sayıda değişkeni temsil ettiği düşünülen 3 ayrı kategoride ölçmektedir: Doğumdan itibaren yaşam beklentisi, eğitim düzeyi ve kişi başına gelir. İnsani Gelişme Endeksi'ni oluşturan değişkenler aşağıdaki formülde yer almaktadır:

HDI= 1/3(Hayat Beklentisi Endeksi) + 1/3(Eğitim Endeksi) + 1/3(GSYİH Endeksi)

Formülde de görüleceği gibi endeks kalkınma kavramını sadece gelir açısından değil, insanların yeteneklerinin gelişmesine temel oluşturan sağlık ve eğitim durumu açısından da yorumlamaktadır. Hayat beklentisi endeksi doğumdan itibaren ortalama yaşam süresini temel almakta ve BM'nin resmi nüfus tahminleri ve projeksiyonları kullanılarak her ülke için ayrı ayrı hesaplanmaktadır. Eğitim endeksi ise ülkelerin yetişkin okur-yazarlık oranları ve okullaşma oranları kullanılarak hesaplanmaktadır. GSYİH endeksi kişi başına GSYİH rakamlarından Satın Alma Gücü Paritesi dikkate alınarak hesaplanmaktadır (UNDP, 2008:227).

İnsani Gelişme Endeksi kalkınma konularında birçok kavrama vurgu yaptığı ve kalkınma konusunda daha zengin bir içeriğe sahip olduğu için modelde kalkınmanın bir göstergesi olarak yer almaktadır. Her yıl yayınlanan raporlar 2 yıl önceki değerleri yansıtmaktadır. Modelde İnsani Gelişme Endeksi kalkınma konusunda bağımlı değişken olarak alınmış, veriler 2008 Yılı UNDP İnsani Gelişme Raporu'nda yer alan ülkelerin 2006 yılı verilerinden derlenmiştir.

2) *Sivil Özgürlükler Düzeyi (SÖ)*: Çalışmada dünya çapında kabul gören ve özgürlüklerle ilgili birçok çalışmada verileri kullanılan Freedom House kuruluşunun verileri referans alınmıştır. Freedom House kuruluşunun demokrasi ölçümünü temel aldığı Dünyada Özgürlük (Freedom in the World) çalışmasının kökeni ilk olarak, 1950'li yıllarda politik eğilimleri ve bireysel özgürlüğün etkilerini analiz eden Özgürlüğün Bilânçosu (Balance Sheet of Freedom) adlı raporla ortaya çıkmıştır. Dünyada Özgürlük çalışması özgürlüğü iki başlık altında toplayarak incelemektedir: politik haklar ve sivil özgürlükler (Freedom House: 2008).

Bu çalışmada sivil toplum kuruluşlarının oluşmasında bir ön koşul olarak kabul edilen sivil özgürlükler (civil liberties) düzeyi modele bir değişken olarak eklenmiştir. Politik haklar düzeyi ise içerik itibarıyla konuyla doğrudan ilişkili olmadığı için çalışmada kullanılmamıştır. Freedom House kuruluşunun da sivil özgürlükler düzeyine ilişkin olarak yaptığı değerlendirmeler göz önünde bulundurulmaktadır.

Freedom House kuruluşu ülkelerin sivil özgürlükler düzeyine ilişkin yıllık raporlar yayınlamaktadır. Raporlarda ülkelerde sivil özgürlükler düzeyleri değerlendirilirken örgütlenme özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, hukukun üstünlüğü, devlet karşısında birey haklarının güçlendirilmesi ve ifade özgürlüğü gibi temel değişkenler kullanılarak ülkeler hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. Raporlarda ülkelerin "1" derecesi sivil özgürlükler anlamında en yüksek notu temsil ederken, "7" seviyesi en düşük notu temsil etmektedir. Bu çalışmada ise, regresyon modelinin yorumunda

kolaylık sağlaması amacıyla “7 notu en yüksek düzeyi, “1” notu en düşük düzeyi temsil edecek şekilde dönüştürülmüştür: Örneklemedeki ülkelerin 2006 yılı verileri kullanılmıştır. Literatürde yer alan tartışmalara göre sivil özgürlüklerin kalkınma üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu, diğer bir ifadeyle beklenen değerin pozitif olduğu söylenebilir.

3) *Ekonomik Özgürlükler Düzeyi (EÖ)*: Ekonomik özgürlük, bireylerin iktisadi faaliyetlerini dışarıdan herhangi baskı ve sınırlama olmadan gerçekleştirme olarak tanımlanmaktadır. Ekonomik özgürlük ile ilgili literatürde bulunan tanımlamalara bakıldığında, ekonomik özgürlüğün genel olarak bireylerin ekonomide etkin ve verimli olmasını sağlayan özgürlük ve haklardan ibaret olduğu görülmektedir (Manan, 2009:72).

Ekonomik özgürlükler düzeyi hakkında veriler dünya çapında 140’den fazla ülkenin ekonomik özgürlük düzeyi ile ilgili derecelendirmeler yapan Fraser Institute kuruluşunun, 2006 yılı Dünya’da Ekonomik Özgürlük Endeksi (Economic Freedom of the World Index - EFWI) verilerinden faydalanılarak alınmıştır. Bu endeks birçok çalışmada referans alınmakta ve dünya genelinde kabul görmekte olduğu için bu çalışmaya dâhil edilmiştir.

Değinen kuruluş, ülkelerin değerlendirmesinde bir endeks oluşturarak “10” puan en iyi puan olmak üzere hesaplama yapmakta ve ülkelerin ekonomik özgürlük düzeylerine ilişkin raporlar yayınlamaktadır. Endeks oluşturulurken mümkün olduğu kadar Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşların veri tabanları kullanılmakta ve objektif değişkenler esas alınmaktadır. Eğer bir ülke hakkında uluslararası kaynaklarda bilgi yoksa söz konusu ülkenin kendi bilgileri kullanılmaktadır (Gwartney, 2008:4).

Ekonomik özgürlüğün ölçümü konusunda toplam 42 değişkenin kullanıldığı endekste 5 ana kategori bulunmaktadır. Bunlar: 1) kamu kesiminin piyasadaki büyüklüğü, 2) mülkiyet haklarının güvenliği ve yasal yapısı, 3) güçlü paraya ulaşabilme imkânları, 4) uluslararası düzeyde ticaret yapabilme özgürlüğü, ve 5) kredi, işgücü ve iş dünyasına ilişkin düzenlemelerdir (Manan, 2009:74). Modelde örnekleme dahil olan, fakat hakkında rapor yayınlanmayan 13 ülke ile ilgili veriler, ülkenin orta gelişmiş veya az gelişmiş ülke kategorisinde olmasına göre yer aldığı kategorideki ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyinin ortalaması alınarak tahmin edilmiştir. Literatürde yer alan tartışmalara göre ekonomik özgürlüklerin kalkınma üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu yorumu ağırlık kazanmaktadır, bu yüzden beklenen değer pozitiftir.

4) *İnternet Kullanım Oranı (İK)*: Daha önce tartışıldığı gibi internet kullanımının artışı sivil toplum kuruluşlarının sayısının artmasında önemli bir araç olmuştur. İnternet kullanıcı sayısındaki artış sayesinde sivil girişimler destek bulabilmekte ve sosyal projelere daha fazla oranda katılımcılığın sağlanması sayesinde kamuoyu oluşturma süreci daha kolay sağlanabilmektedir. Aynı zamanda bir ülkede internet kullanıcı sayısının fazlalığı, bilgiye ulaşma konusunda özgürlüklerin var olması şeklinde de yorumlanabilir.

Bu çalışmada, literatürden hareketle internet kullananların sayıları sivil toplum ağları oluşturma düzeyi ve sayısı için bir gösterge olarak alınmış ve veriler UNDP İnsani Gelişme Raporu'ndan sağlanmıştır. 2008 Yılı UNDP İnsani Gelişme Raporu'nda 2005 yılına ait İnternet Kullanım Oranları bulunduğu için bu veri 2005 yılına aittir. Raporda ülkelerdeki internet kullanım oranları bin kişi üzerinden hesaplanarak tüm ülkeler için yayınlanmaktadır (UNDP, 2008:34). Bu veri ülkelerde sivil toplum kuruluşlarının sayısı bulunamadığı için sivil toplum ağlarının oluşma düzeyi hakkında fikir verebilecek bir temsili (proxy) değişken olarak alınmıştır. Literatürde yer alan tartışmalarda sivil toplumun kalkınmaya etkisi konusunda olumlu yaklaşımlar ağırlık kazanmaktadır. Bu yüzden beklenen değer pozitif olmaktadır.

5) *Resmi Kalkınma Yardımları (KY)*: Resmi Kalkınma Yardımları (Official Development Assistance-ODA) resmi kuruluşlar ve hükümetler tarafında az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kalkınma amaçlarını gerçekleştirebilmek amacıyla verilmektedir. Bu yardımlara borçlar ve askeri hibeler dâhil edilmemektedir (Library of Parliament, 2009). Son dönemde bağışçılar bir politika olarak resmi kalkınma yardımlarının bir kısmını sivil toplum kuruluşları kanalıyla da dağıtmaktadır.

Bu yardımlar sivil toplum kalkınma kuruluşlarının az gelişmiş ülkelerde harcamaları ve faaliyetleri ile ilgili önemli bir bilgi kaynağı görünümündedir. Örnekteki ülkelerde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının finansal durumlarına ve faaliyet harcamalarına ilişkin veriler bulunmadığı için, söz konusu ülkelere yapılan resmi kalkınma yardımları temsili değişken olarak alınmıştır. Bu yüzden az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere 2006 yılında yapılan resmi kalkınma yardımları modele açıklayıcı bir değişken olarak eklenmiştir. Veriler OECD'nin 2006 yılı verilerinden elde edilmiştir. Literatürde resmi kalkınma yardımlarının kalkınma üzerinde etkisi konusunda çok farklı görüşler ve yorumlar bulunmaktadır. Bu çalışmada, genel olarak resmi kalkınma yardımları kalkınma sorunlarını çözmeyi destekleyecekse, kuruluşlar aracılığıyla yapılan yardımların da kalkınmayı destekleyeceği kabul edilmekte; kalkınmanın ilerlediği aşamalarda yardımlara ihtiyacın azalacağı ve bu yüzden beklenen değer negatif olacağı beklenmektedir.

3.3 Regresyon Analizi

Bu kısımda önceki bölümlerde tartışılan ve açıklanan değişkenler kullanılarak bir regresyon modeli oluşturulmuştur. NGDO'ların az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarını tek başına çözüp, örneğin bir Afrika ülkesini bir Avrupa ülkesi haline getirmesini beklemiyoruz. Bu yüzden değişkenlerin kalkınmaya yapacağı katkıyı sorgulayan bir hipotez kurulmuştur. Modelin hipotezi şu şekildedir: "Sivil özgürlüklerin düzeyi, ekonomik özgürlüklerin düzeyi, sivil toplum kuruluşlarının sayısı ve sivil toplumun harcama ve faaliyetleri az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kalkınma sorunlarını çözmeye yardım eder". Model şu şekilde kurulmuştur:

$$\dot{IG}_i = \beta_0 + \beta_1 S\ddot{O}_i + \beta_2 E\ddot{O}_i + \beta_3 \dot{IK}_i + \beta_4 KY_i + \varepsilon_i$$

Modelde:

$\dot{I}G$: Ülkenin İnsani Gelişme Endeksini,

$S\ddot{O}$: Ülkenin sivil özgürlükler düzeyini,

$E\ddot{O}$: Ülkenin ekonomik özgürlükler düzeyini,

$\dot{I}K$: Ülkede internet kullanım oranını,

KY : Ülkenin resmi kalkınma yardımlarından aldığı payı göstermektedir.

3.4 Ampirik Bulgular ve Değerlendirme

Model sonuçlarına ilişkin anlamlılık analizleri ve katsayı yorumları aşağıda belirtilmiştir.

Tablo 1: Regresyon Modeli Sonuçları

R	R - kare	Düzeltilmiş R -kare	Tahminin Standart Hatası	Park Testi
0,778	0,605	0,576	0,094607	0,371

Çoklu korelasyon katsayısına (R) göre $\dot{I}G$ ile modeldeki tüm açıklayıcı değişkenler arasındaki doğrusal ilişkinin derecesi %77,8'dir. Belirlilik katsayısına (R -kare) göre modeldeki bağımsız değişkenler bağımlı değişkendeki toplam varyansın (bilginin) %60,5'ini açıklamaktadır. Modelin serbestlik derecesi (Düzeltilmiş R -kare) dikkate alındıktan sonra bu oranın %57,6 olduğu görülmektedir.

Tahminin standart hatası 0,094'tür. Bu istatistik, kısmi regresyon katsayılarının standart hatalarının, dolayısıyla t değerlerinin, anlamlılık testlerinin ve güven aralıklarının hesaplanmasında kullanılmaktadır. Regresyon modelinde hataların sabit varyanslı olup olmadığı Park testi ile araştırılmıştır. Park testine göre modelin anlamlılık düzeyinin %5'ten büyük (0,371) olması sabit varyans varsayımının sağlandığını göstermektedir.

Tablo 2: ANOVA Testi Sonuçları

	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	p
Regresyon	0,755	4	0,189	21,078	0,000
Hata	0,492	55	0,009		
Toplam	1,247	59			

Regresyon modelinin genel anlamlılık düzeyini gösteren ANOVA testi sonuçlarına göre modelin genel olarak oldukça anlamlı olduğu anlaşılmaktadır ($F=21,078$ ve $p=0,000$). Diğer bir anlatımla $S\ddot{O}$, $E\ddot{O}$, $\dot{I}K$ ve KY değişkenleri düşük ve

orta insani gelişmişlik düzeyindeki ülkelerin *İG* seviyesini, dolayısıyla kalkınma düzeyini anlamlı bir şekilde açıklamaktadır.

Tablo 3: Bağımsız Değişkenlerin Bağımlı Değişken Üzerindeki Etkisi

Model	Standart Olmayan Katsayı		Standart Katsayı	<i>t</i>	Anl.	B için %95 Güven Aralığı		Çoklu Doğrusal Bağlantı İstatistikleri
	B	Std. Hata	Beta			Alt Sınır	Üst Sınır	
Sabit	0,193	0,105		1,838	0,075	-0,017	0,403	
<i>SÖ</i>	-0,023	0,010	-0,231	-2,360	0,022	-0,042	-0,003	1,336
<i>EÖ</i>	0,078	0,018	0,402	4,35	0,000	0,042	-0,115	1,188
<i>İK</i>	1,307	0,205	0,604	6,376	0,000	0,896	1,718	1,251
<i>KY</i>	-0,067	0,024	-0,243	-2,815	0,007	-0,115	-0,019	1,035

Regresyon modelinin katsayıları tabloda incelendiğinde *EÖ*, *SÖ*, *İK* ve *KY* değişkenlerinin %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı oldukları görülmektedir. VIF değerleri kritik değer olan 10'dan oldukça küçük olduğu için verilerde çoklu doğrusal bağlantı sorunu yoktur.

Ülkelerin sivil özgürlükler düzeyi ve insani gelişmişliği arasında negatif yönlü bir ilişki elde edilmiştir. Diğer bir deyişle sivil özgürlük düzeyi az gelişmiş ve orta gelişmiş ülkelerde *İG* seviyesi üzerinde olumlu etki yapmamaktadır. Ülkelerin sivil özgürlük düzeyi 1 puan arttığında *İG* seviyesi 0,023 puan azalmaktadır. Bu azalış ise %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir sonuçtur. %95 olasılıkla bu değer binde -42 ile binde -3 arasında bir değer olabileceği söylenebilir. Bu anlamlılık sonucun tesadüfi olmadığını da göstermektedir. Literatür tartışmaları göz önünde bulundurularak beklenen değer pozitif olacağı varsayımı ve sivil özgürlüklerin kalkınmaya katkı sağlayacağı hipotezi bu durumda geçerlilik kazanmamaktadır. Literatür tartışmalarında Amartya Sen (1999), Giddens (1999), Lewis vd. (2003), Clark (1994), Fukuyama (2002), Hailey (1999) ve Abom (2004) gibi yazarlar genel olarak özgürlüklerin kalkınmada önemli bir etken olduğunu savunmaktadırlar. Ampirik araştırma sonuçlarına göre sivil özgürlüklerin kalkınmada etkili olduğunu gösterebilecek bir sonuca ulaşamamıştır. Bu sonuç ilk etapta sivil özgürlüklerin bir araç olmaktan çok, tıpkı gelir, tüketim ve refah artışı gibi bir amaç olarak daha fazla dikkate alınması gerektiğini ima eder. Ancak yorum bununla sınırlı değildir.

¹ VIF: Varyans Şişirme Faktörü (Variance Inflation Factor)

İkinci yorum, az gelişmiş ülkelerde, az gelişmişlik düzeyi arttıkça, açlıkla ve cehaletle mücadele eden topluluklardan bir şeyler yapmalarını beklemeye ve onlara sivil özgürlükler sunmaya oranla, devletin inisiyatif kullanıcı, üretici, dağıtıcı ve kalkınmacı rolünün daha fazla yararlı olacağı sonucu çıkarılabilir. Buradan, tarihsel olarak kalkınmanın ilk hamlelerini gerçekleştiren ülkelerde uygulanan kalkınmacı politikaların, kendi dönemlerine ve koşullarına uygun doğru bir politika olarak uygulanmış olduğu sonucu da çıkarılabilir. Anlaşılacağı gibi kalkınmada sivil özgürlüklerin önemsizliği, kalkınmanın başlangıç aşamalarının bir özelliği olarak değerlendirilebilir. Üçüncü bir yorum da, sivil özgürlüklerin yetersiz olduğu durumlarda da sivil toplum sayısının ve sivil toplum faaliyetlerinin artması mümkündür ve bu durumunda kalkınmayı olumlu etkilemesi muhtemeldir. Nitekim, aşağıda açıklanacağı gibi, son iki değişken olan sivil toplum kuruluşlarının sayısı ve sivil toplum kuruluşlarının harcama ve faaliyetlerinin regresyon sonuçları bu durumu göstermektedir.

Öte yandan ekonomik özgürlük düzeyi ile insani kalkınma arasında ise pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı söz konusudur. Diğer bir ifadeyle açıklayıcı değişken olan ekonomik özgürlük düzeyi arttıkça (azaldıkça) insani gelişme düzeyinin de arttığı (azaldığı) görülmektedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik özgürlük puanı 1 puan arttığı zaman *IG* seviyesi de 0,078 puan artmaktadır. %95 olasılıkla bu değer binde 42 ile binde 115 arasında bir değer olabileceği söylenebilir. Bu artışın %5 anlamlılık düzeyinde oldukça anlamlı olması, sonucun tesadüfi olmadığını göstermektedir. Ekonomik özgürlük düzeyinin kalkınmada belirleyici bir etken olduğu model sonuçlarında görülmektedir. Literatür tartışmaları göz önünde bulundurularak beklenen değer pozitif olacağı varsayımı ve ekonomik özgürlüklerin kalkınmaya katkı sağlayacağı hipotezi geçerlilik kazanmaktadır. Bu sonuç Amartya Sen (1999), Madan (2002), Farr vd. (1998), Haan ve Sturm (1999) ve Gounder (1999) gibi bilim adamlarının ampirik araştırma sonuçları ile de tutarlılık göstermektedir. Ayrıca bu sonuç, yukarıda değinilen literatürdeki diğer tartışmaları da doğrulamaktadır.

Az gelişmiş ve orta gelişmiş ülkelerde sivil toplum kuruluşu temsili sayısı arttıkça, veya diğer bir ifadeyle internet kullananların sayısı binde 1 kişi arttığında, bu ülkelerin *IG* seviyesi de yaklaşık olarak 0,131 puan artmaktadır. Bu artışın %5 anlamlılık düzeyinde oldukça anlamlı olması, sonucun tesadüfi olmadığını göstermektedir. İnternet kullanım oranının modele sivil toplum örgütü sayısını temsil eden bir temsili değişken olarak alındığı göz önünde bulundurulduğunda, düşük ve orta insani gelişmişlik düzeyindeki ülkelerde sivil toplum örgütlerinin varlığı kalkınmaya katkı sağlayan bir faktör olarak yorumlanabilir. Literatür tartışmaları göz önünde bulundurularak beklenen değer pozitif olacağı varsayımı ve internet kullanımı oranı ile temsil edilen sivil toplum sayısının artmasının kalkınmayı destekleyeceği hipotezi bu durumda geçerlilik kazanmaktadır. Bu Literatür tartışmaları göz önünde bulundurulduğunda, sivil toplumun kalkınmada önemli bir faktör olduğunu savunan ve tartışmalarda öne çıkan Anheier ve Carlson (2002), Fowler (2000a), Lewis ve

Opoku-Mensah (2006), Fukuyama (2002), Abom (2004), Putnam (1994) ve Clark (1994) gibi yazarların görüşleri doğrulanmaktadır.

Son olarak, az gelişmiş ve orta gelişmiş ülkelere yapılan kalkınma yardımı miktarı 1 puan arttığı zaman *İG* seviyesi 0,067 puan azalmaktadır. Bu sonuç %5 anlamlılık düzeyinde oldukça anlamlıdır. %95 olasılıkla bu değer binde -115 ile binde -19 arasında bir değer olabileceği söylenebilir. Ülkelerin aldıkları kalkınma yardımları payı ile *İG* seviyesi arasında negatif bir ilişki olması kalkınma yardımlarının çoğunlukla *İG* seviyesi düşük olan ve yardımlara daha fazla ihtiyaç duyan ülkelere yönlendirildiğinin bir göstergesi olabilir. Bu yardımların bir kısmının sivil toplum kuruluşlarına veriliyor olması dikkate alındığında, *İG* seviyesi düşük ülkelerde faaliyet gösteren kuruluşların daha fazla pay aldığı şeklinde yorumlanabilir. Kalkınma düzeyi arttıkça yardımlara olan ihtiyaç azalmakta ve kalkınmanın ilerleyen aşamalarında daha az yardım yapılmaktadır. Literatür tartışmaları göz önünde bulundurularak, resmi kalkınma yardımlarının temsil ettiği sivil toplum kuruluşlarının harcama ve faaliyetlerinin kalkınmaya yardım edeceği hipotezinin geçerlilik kazandığı söylenebilir. Bu durumda kalkınma yardımlarının Üçüncü Dünya ülkeleri için önemli olduğunu iddia eden Fowler (2005:2) ve Clark (1994:24) gibi yazarların söylemleri doğrulanmaktadır. Kalkınma yardımları ve İnsani Gelişme arasında negatif bir ilişki olması, McGillivray ve Noorbakhsh'in (2004) yaptığı ampirik çalışmanın sonuçları ile de benzerlik göstermektedir. Öte yandan çıkarsamalar, literatür tartışmalarında resmi kalkınma yardımlarının niteliği, amaçları ve dağıtımı konularında eleştirel gözlemlerde bulunan Townsend vd. (2002), Edwards (1999), Mageli (2005), Abom (2004) ve Lorgen (1998) gibi yazarlardan farklılaşmaktadır.

4. Sonuç

NGDO'ların kalkınma konularında teoride ve pratikte bir aktör olarak görülmesi uzun bir sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Literatürdeki tartışmalara göre, sivil ve ekonomik özgürlüklerin bulunduğu toplumlarda bireylerin sivil topluma katılımı değişimin önünü açmakta ve sivil faaliyetler geliştikçe kalkınma süreci olumlu etkilenebilmektedir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, tüm ülkelerde sivil toplum ve faaliyetlerine yönelik daha fazla tolerans gösterildiği, sivil toplum kuruluşlarının sayısının ciddi oranda arttığı ve resmi kalkınma yardımlarının bir kısmının artan ölçüde NGDO'lar aracılığı ile verilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada sivil toplum kalkınma kuruluşlarının kalkınma üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Oluşturulan regresyon modelinde insani gelişme endeksi bağımlı değişken ve sivil özgürlükler düzeyi, ekonomik özgürlükler düzeyi, sivil toplum kuruluşu sayısını temsilen internet kullanım oranı ve kuruluşların harcama ve faaliyetlerini temsilen uluslararası yardım sisteminden alınan paylar bağımsız değişken olarak alınmıştır.

Regresyon modelinde ülkelerin sivil özgürlükler düzeyi ve insani gelişmişliği arasında negatif yönlü bir ilişki elde edilmiştir. Bu sonucun literatürde genel olarak özgürlüklerin kalkınmada önemli bir etken olduğunu savunan yazarların görüşleriyle uyumadığı ileri sürülebilir. Ancak, bu sonucun, kalkınmanın başlangıç aşamalarının

bir özelliği olabileceği; sivil özgürlüklerin bir araç olmaktan çok, tıpkı tüketim, gelir ve refah artışı gibi bir amaç olarak daha fazla dikkate alınması gerektiği; az gelişmiş ülkelerde, az gelişmişlik düzeyi arttıkça, açlıkla ve cehaletle mücadele eden topluluklardan bir şeyler yapmalarını beklemeye ve onlara sivil özgürlükler sunmaya oranla, devletin inisiyatif kullanıcı, üretici, dağıtıcı ve kalkınmacı rolünün daha fazla yararlı olabileceği sonuçları çıkarılabilir. Daha da önemlisi, sivil özgürlüklerin yetersiz olduğu durumlarda da sivil toplum sayısının ve sivil toplum faaliyetlerinin artması mümkündür; hatta Siddharta Sen'in (1999:328) belirttiği gibi, sivil kuruluşların programlarının uygulanması gerektiğini düşünen otoriter devletler de kuruluşların faaliyetlerini destekleyebilirler ve bu yüzden sivil özgürlüklerin yetersiz olduğu durumlarda bile sivil girişimlerin kalkınmayı olumlu etkilemesi rahatlıkla beklenebilir. Bu nedenlerle sonucun negatif çıkması şaşırtıcı olmamalıdır.

Öte yandan ekonomik özgürlük düzeyinin kalkınmada belirleyici bir etken olduğu model sonuçlarından görülmektedir. Ekonomik özgürlüklerle kalkınma arasında daha doğrudan bir ilişki olması, literatürdeki diğer tartışmaları da doğrulamaktadır. Bunun yanında, internet kullanım oranının temsil ettiği sivil toplum kuruluşlarının sayısı arttıkça ülkelerin gelişmişlik düzeyi de artmaktadır. Bu anlamda sivil toplumun kalkınmada önemli bir faktör olduğunu savunan ve tartışmalarda öne çıkan yazarların görüşleri doğrulanmaktadır. Örneğin Abom (2004:343) gibi yazarların belirttiği gibi, sivil kuruluşların kalite ve sayı olarak üst seviyede olması programların daha iyi tasarlanmasını, uygulanmasını ve uzun dönemde değişimin gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Son olarak, İnsani Gelişim Endeksi ve kalkınma yardımı payı arasında negatif bir ilişkinin varlığı yardımların daha fazla ihtiyaç duyan yoksul ülkelere yönlendirildiği, kalkınma ilerledikçe ülkelerin yardımlara olan ihtiyacının azaldığı ve bu yüzden özellikle uluslararası NGDO'ların bu ülkelere daha az ilgi göstermeye başladığı sonucunu göstermektedir.

Yapılan analiz ve açıklamalardan NGDO ve faaliyetlerinin az gelişmişlikten kaynaklanan sorunların çözümüne yardım edeceği ve kalkınmayı destekleyeceği anlaşılmaktadır. Ancak, az gelişmişlik ulusal ve uluslararası düzeylerdeki aktörler tarafından hep birlikte dikkatle ele alınması gereken uluslararası bir sorundur. Yıllar boyunca dünyanın birçok ülkesinde giderek derinleşen az gelişmişlik sorununun çözümünde sadece NGDO'lara rol vermek basit ve kolaycı bir yaklaşım olur. NGDO'lar mevcut sistemde yer alan aktörlerden sadece bir tanesidir ve kapasiteleri tüm sorunların çözümüne yetecek düzeyde değildir. Bununla birlikte gösterdikleri faaliyetler sayesinde kalkınma sürecinde sadece bir insanın bile hayatını değiştirebilecek etkiyi gösterebiliyorlarsa dikkate değer bulunmayı hak etmektedirler.

Kaynaklar

ABOM, Bill (2004), "Social Capital, NGOs and Development: A Guatemalan Case Study", *Development in Practice*, Cilt 14, Sayı 3, s. 342–353.

ALEXANDER John M. ve Koen Decanq (2005), "Measuring Human Development" *Frontline*, Cilt 22, Sayı 4, s. 1-12.

ANHEIER, Helmut K. ve Lisa Carlson (2002), "Civil Society: What it is, and how to Measure it?", Centre for Civil Society, Briefing No:3.

BRONIC MSc, Mihaela (2004), "The Role of Non-governmental Non-profit Organisations in the Provision of Social Services and the Palliation of Poverty", <http://ideas.repec.org/a/ipf/finteo/v29y2005i1p99-114.html> (Erişim Tarihi: 12.10.2008).

CLARK, John (1994), Kalkınmanın Demokratikleşmesi: Gönüllü Kuruluşların Rolü (Kitap Özeti), Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara.

COOK, Linda J. ve Elena Vinogradova (2006), "NGOs and Social Policy-Making in Russia's Regions", Problems of Post-Communism, Cilt 53, Sayı 5, s. 28-41.

EDWARDS, Michael (1999), "Civil Society and Global Governance", <http://www.unu.edu/millennium/edwards.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.10.2008).

FARR, W. KEN, Richard A. Lord ve J. Larry WOLFENBARGER (1998), "Economic Freedom, Political Freedom and Economic Well-Being: A Causality Analysis", Cato Journal, Cilt 18, Sayı 2, s. 247-262.

FOWLER, Alan (2000a), "Civil Society, NGDOs and Social Development: Changing the Rules Of The Game", Geneva 2000 Occasional Paper, No.1.

FOWLER, Alan (2000b), "NGDOs As a Moment in History: Beyond Aid to Social Entrepreneurship or Civic Innovation", Third World Quarterly, Cilt 21, Sayı 4, s. 637-654.

FOWLER, Alan (2001), "Social Economy in the South: A Civil Society Perspective", <http://www.intrac.org/docs/Social%20Economy.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.10.2008).

FOWLER, Alan (2005), "Aid Architecture: Reflections on NGDO Futures and the Emergence of Counter-Terrorism", INTRAC Occasional Papers Series, Sayı 45, s. 1-42.

FREEDOM HOUSE (2008), "Freedom in the World", <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=363&year=2006&country=7077> (Erişim Tarihi:11.03. 2009).

FUKUYAMA, Francis (2002), "Social Capital and Development: The Coming Agenda", SAIS Review, Cilt 22, Sayı 1, s. 24-40.

GIDDENS, Anthony (1999), Üçüncü Yol ve Eleştirileri, (Çev. Nihat Şad), Phoenix Yayınevi, Ankara.

GOUNDER, Rukmani (1999), "An Empirical Analysis of Fiji's Political Economy of Development", <http://econ.massey.ac.nz/publications/discuss/dp99-13.pdf> (Erişim Tarihi: 05.05.2009).

GWARTNEY, James, Robert Lawson ve Seth Norton (2008), "Economic Freedom of the World 2008 Annual Report", Fraser Institute Press, Canada.

HAAN, Jacob de ve Jan-Egbert STURM (1999), "On the Relationship Between Economic Freedom and Economic Growth", <http://ccso.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/1999/199903/199903.pdf> (Erişim Tarihi: 05.05.2009).

HAILEY, John (1999), "Ladybirds, Missionaries and NGOs. Voluntary Organisations and Co-operatives in 50 Years of Development: A Historical Perspective on Future Challenges", *Public Administration and Development*, Sayı 19, s. 467-485.

LEWIS, David ve Paul Opoku-MENSAH (2006), "Moving Forward Research Agendas on International NGOs: Theory, Agency and Context" <http://personal.lse.ac.uk/lewisd/images/lewis-opoku.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.10.2008).

LEWIS, David ve Babar SOBHAN (1999), "Routes of Funding, Roots of Trust? Northern NGOs, Southern NGOs, Donors and the Rise of Direct Funding," *Development in Practice*, Cilt 9, Sayı 1&2, s. 117-129.

LEWIS, David, ANTHONY Bebbington, SIMON P. J. BATTERBURY, Alpa Shah, ELIZABETH OLSON, M. SHAMEEM Siddiqi ve Sandra DUVALL (2003), "Practice, Power and Meaning: Frameworks For Studying Organizational Culture in Multi-Agency Rural Development Projects", *Journal of International Development*, Sayı 15, s. 541-547.

Library of Parliament (2009), "Official Development Assistance", <http://www.parl.gc.ca/information/library/PRBpubs/prb0710-e.htm> (Erişim Tarihi: 20.10.2008).

LORGEN, Christy Cannon (1998), "Dancing With the State: The Role of NGOs in Health Care and Health Policy," *Journal of International Development*, Sayı 10, s. 323-339.

MADAN, Anisha (2002), "The Relationship Between Economic Freedom and Socio-Economic Development", www.econ.ilstu.edu/UAUJE/PDFs/CarrolRound/madanpost.pdf (Erişim Tarihi: 12.10.2008).

MAGELI, Eldrid (2005), "Exploring The NGO Environment in Kolkata: The Universe of Unnayan, Chhinnamul and Sramajibi", *The European Journal of Development Research*, Cilt 17, Sayı 2, s. 249-269.

MANAN, Ömer (2009), “Kurumsal Yapı Olarak Demokrasi ve Ekonomik Özgürlüklerin Ekonomik Performansa Etkisi: Türkiye Örneği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ZKÜ SBE İktisat Anabilim Dalı, Zonguldak.

MCGILLIVRAY, Mark ve Farhad NOORBAKSH (2004), “Aid, Conflict and Human Development”, http://www.gilmorehillg12.co.uk/media/media_21788_en.pdf (Erişim Tarihi: 02.09.2009).

NAUGHTON, John (2001), “Contested Space: The Internet and Global Civil Society”, http://www.cries.org/FDC/Adjuntos/Ch6_yearbook.pdf (Erişim Tarihi: 02.09.2009).

OECD (2009), “Official Development Assistance”<http://stats.oecd.org/qwids/> (Erisim Tarihi: 23/04/2009).

ÖNSOY, Gökhan (2009), “Sivil Toplum Kuruluşlarının Kalkınmaya Etkisi: Teorik Çerçeve-Ampirik Bulgular”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, ZKÜ SBE İktisat Anabilim Dalı, Zonguldak.

PUTNAM, Robert D. (1994); “What Makes Democracy Work”, *IPA Review*, Cilt 47, Sayı 1, s. 31–34.

SEN, Amartya (1999), *Özgürlükle Kalkınma*, (Çev. Yavuz Alogan), Ayrintı Yayınevi, İstanbul.

SEN, Siddharta (1999), “Some Aspects of State-NGO Relationships in India in the Post-Independence Era”, *Development and Change*, Sayı. 30, s. 327–355.

SMILLIE, Ian (1997), “NGOs and Development Assistance: A Change in Mind-Set?”, *Third World Quarterly*, Cilt 18, Sayı 3, s. 563–577.

SOLLIS, Peter (1995), “Partners in Development? The State, Nongovernmental Organizations and the UN in Central America”, *Third World Quarterly*, Cilt 16, Sayı 3.

SUKONTAMARN, Pataporn (2005), “The Entry of NGO Schools and Girls’ Educational Outcomes in Bangladesh”, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1158332 (Erişim Tarihi: 12.10.2008)

TOWNSEND, Janet Gabriel (1999), “Are Nongovernmental Organizations Working in Development a Transnational Community?”, *Journal of International Development*, Sayı 11, s. 613–623.

TOWNSEND, Janet Gabriel, GINA PORTER, Emma MAWDSLEY (2002), “The Role of the Transnational Community of Non-Government Organizations, Governance or Poverty Reduction”, *Journal of International Development*, Sayı14, s. 829–839.

TSOLMON, Urelma (2004), "The Organizational Analysis of Non-Governmental Development Organizations", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Brigham Young University, Master of Arts, International and Area Studies, Amerika Birleşik Devletleri.

TÜRKAY, Mehmet (1996), "Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı," Gelişme İktisadı: Kuram-Eleştiri-Yorum, (Der. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay), Beta Yayınları, s. 112-139.

TÜYLÜOĞLU, Şevket (2008), "Uluslararası Kalkınma Bankaları: Çok Yanlı Finansal Kurumların Genişleyen Rolü," Ekonomik Entegrasyon: Küresel ve Bölgesel Yaklaşım, (Ed. O. Küçükahmetoğlu, H. Çeştepe, Ş. Tüylüoğlu), Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, s. 169-202.

TÜYLÜOĞLU, Şevket ve Burak KARALI (2006), "İnsani Kalkınma ve Türkiye İçin Değerlendirilmesi, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı 12, s. 59-89.

ULVİLA, Makro ve Farhad HOSSAİN (2002), "Development NGOs and Political Participation of the Poor in Bangladesh and Nepal," Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organisations, Cilt 13, Sayı 2, s. 149-163.

UNDP (2008), Human Development Report, <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/> (Erişim Tarihi: 07.03.2009).